

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАННЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В УСНИХ ІСТОРІЯХ БОЛГАР ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Юрій Іріюглу

Події Другої Світової війни вже півстоліття залишаються одними з найбільш дискусійніших в історичній науці. За радянської доби набір дослідницьких тематик був доволі широкий, але в основному, розроблявся військово-політичний аспект, в той же час соціальна та культурологічна проблематика залишалася за межами наукових інтересів. За роки незалежності України відбулися певні методологічні вливання із західної історіографічної думки у вітчизняну історичну науку, певною мірою змістилися й дослідницькі орієнтири, все більше охоплюючи соціально-побутові аспекти фронтового життя та стратегії виживання населення під час окупації. Поява нових наукових зацікавлень обумовила появу у джерелознавчому фокусі нових, як за формою так і за змістом, джерел, а саме, усних історій. Даний вид джерел давно відомий науковому загалу, однак його інформативні можливості штучно занижувались і лише зі зміною наукової парадигми, усноісторичні свідчення посіли належне місце в джерелознавчому пантеоні.

В контексті дослідження проблем Другої Світової війни на території України, вбачається необхідною регіоналізація проблем для більш глибокого їх вивчення та осмислення. Так, Південною Україною пронеслися безліч подій, втягуючи в свою орбіту маси людей не зважаючи на їх територіальну чи національну приналежність. Заручниками драматичних подій стали й болгарські громади Північного Приазов'я, що являли собою ще в 40-х роках ХХ століття доволі замкнену локальну групу. Студіювання інформативного поля болгарського населення було обумовлено, перш за все, специфікою їхнього світосприйняття, а звідси й трансляванням інформації про події з певним емоційним та соціокультурним наповненням.

Як відомо, протягом кількох років територія України була окупована військами Німеччини та її сателітів, тому найрозповсюдженішим сюжетом усних оповідань відносно Другої Світової війни, є взаємовідносини місцевого населення та окупаційної влади. Відсутність активних військових дій у Північному Приазов'ї відбилася у пам'яті респондентів у вигляді спе-

цифічних образів окупантів. Пропаганде радянською ідеологією обличчя загарбників як німецько-нацистських нелюдів, яскраво контрастує із реальними людськими враженнями. В ході інтерв'ювання вимальовувалися два протилежні персонажі — підлеглі румунські солдати та німецький командир. В силу побудови військової адміністрації, всі керівні посади займали офіцери вермахту, а гарнізонна та дозорна служба покладалася на війська союзників, в даному випадку румунські. Обидва ці персонажі в повсякденному спілкуванні сприймалися болгарським населенням за простою формулою «я його не чіпаю — і він мене не чіпає», що в переважній більшості випадків призводило до мирного спілкування. Образи румун у спогадах респондентів майже завжди відзначені почуттям жалю або сарказму¹. Скоріш за все, це пов'язано із недостатнім станом матеріального забезпечення на фоні вишколеного та обмундированого німецького офіцерства. Загалом взаємовідносини між болгарським населенням та окупаційними військами ґрунтувалися на нормах християнської моралі та етики. Не дивлячись на соціально-економічні потрясіння кінця 20-х — початку 30-х років, болгарські громади Північного Приазов'я все ще залишалися анклавом традиційного аграрного суспільства із притаманими йому морально-етичними устоями та значною роллю релігійного аспекта життя. Такі життєві установки передбачали мирне співіснування із оточуючим середовищем та відмову від агресивних дій, тим більше, «нова влада» легалізувала відправлення релігійних обрядів та відвідування церкви, що на фоні радянської антирелігійної кампанії виглядало, в очах болгар, як крок назустріч і визнання даної формули спілкування. Саме завдяки цьому, спогади респондентів щодо періоду окупації не насичені сюжетами звірств та жахів, що охоплювали місця партизанської війни, а виокремлюються лише картини безпідставного насильства на побутовому рівні з боку солдатів як винятковість, але одразу ж респонденти наголошують на покаранні їх своїм же командуванням². Причому, так само болгари засуджують недружні акти і з боку своїх односельців, такі як крадіжки чи псування майна окупаційної влади. Так, доволі цікавий факт стався у селі Преслав, куди приїхав офіцер комендатури і на «банкеті» в нього вкрали ром, який він спеціально привіз аби пригостити гостей. Даний факт обурило навіть респондента, по-перше, це порушення найголовніших постулатів християнської моралі, а по-друге, пізніше це стало приводом для насильства над невинною людиною³. Прикладом толерантного ставлення обох сторін одне до одного можуть слугувати також найемоційніші та трагічні сюжети у пам'яті мешканців села Преслав, такі як розстріл дитячого будинку, однак, навіть в цьому разі, вони не позиціонують цю трагедію із окупаційними військами, що були розквартировані безпосередньо в селі, а наголошують на приїзді з міста спеціальних команд⁴. Отже, ілюстраційний матеріал, що подають усні історії, свідчить про багатогранність взаємовідносин між болгарським населенням Північного Приазов'я та німецько-румунськими військами, але

майже завжди вони ґрунтувалися на взаєповазі та визнанні верховенства християнських норм моралі над ідеологічними розбіжностями.

Ще однією темою, що заслуговує уваги, є сприйняття болгарським населенням такого елемента окупації як інститут поліцаїв. Оскільки, практично завжди, представники поліцейського апарату були вихідцями з села, в якому вони і представляли окупаційну владу, то коріння цих взаємовідносин треба шукати набагато глибше. Фактично всі респонденти змальовують доволі позитивний образ поліцейського, констатуючи доброзичливе та гуманне ставлення до населення. Це можна пояснити тим, що в 40-х роках болгарське селище все ще уявляло собою замкнену структуру із тісними родинними зв'язками, тому для поліцаїв думка їх родичів-односельців була важливіша, іноді, ніж виконання завдання комендатури, що неодноразово виявлялося у інформуванні населення про чергові набори для роботи у Німеччині, хоча, час-від-часу, лунали і негативні відгуки, але це стосувалося лише окремих особистостей⁵. Однак, детермінантою формування образу поліцейського був соціокультурний фактор. Переважну більшість респондентів становлять народжені в кінці 20-х — протягом 30-х років, тобто на момент окупації яким виповнилося не більше 10-12 років, а значить, в більшості випадків, вони не були особисто свідками діяльності представників «нового порядку», а, в основному, отримували від старшого покоління інформацію, насичену певним емоційним забарвленням. Відомий французький соціолог та соціальний психолог Морис Хальбвак пов'язував цей процес із створенням великого масиву колективної пам'яті. Його модель представляла собою нерозривну взаємодію двох мнестичних потоків у свідомості людини, а саме, особистої пам'яті, інформації, що стосується безпосередньо носія та його життя, та колективної, або історичної пам'яті, яка є значно ширшою і ґрунтується, майже, виключно, на повідомленнях від оточуючого соціуму. Переважно, це інформація відносно подій, що передували життю індивіда, але це можуть бути і сучасні для нього ситуації. Тобто, респондент, через інформацію про подію, транслює точку зору та емоційно-ціннісний настрій тогочасного суспільства⁶. Оскільки, за усними свідченнями, штат поліцаїв складав, переважно, контингент колишніх розкуркулених, то батьки респондентів, самі постраждалі від соціально-економічних експериментів радянської влади, із розумінням ставилися до колабораціоністської діяльності своїх односельців. Така емоційно-ціннісна позиція старшого покоління призвела до того, що молодші сприйняли ці життєві установки та чуттєве забарвлення і сформували власний образ поліцаєв, який і транслювали наступним поколінням. В той же час, прослідковується цікава тенденція — як відомо, психічний апарат людини автоматично маркерує ситуації, що не вкладаються у середньостатистичні події і вони залишаються надовго в пам'яті. Однак, як було з'ясовано, ніяких звірств з боку поліцаїв у Північному Приазов'ї не спостерігалось, а звідси і спогади відносно них, якщо і зберіглися би, то лише в латентних блоках па-

м'яті людей. Але, натомість, респонденти досить жваво згадують імена, прізвища та навіть родичів «зрадників». Імовірно, це результат конфлікту між особистою та офіційною, колективною пам'яттю, під дію котрої, в силу своєї соціальності, підпадали інформатори через ідеологічну систему, за допомогою якої радянська влада активно таврувала «зрадників Батьківщини» і їх повинні були знати в обличчя.

Проблематику конфронтації індивідуальної та колективної пам'яті, можна активно продовжувати в контексті студіювання усних історій болгар, що перебували під час Другої Світової війни на примусових роботах в Німеччині та у лавах Трудармії. Спогади про ці дві події були об'єднані в один логічний блок невинувато, оскільки люди, на долю яких випали такі випробування, та їх мнестичний багаж, випадали із радянської ідейно-виховної системи, яка змальовувала єдність фронту та тилу, призириство до співпраці з ворогом та порив кожного стати до збройної боротьби із загарбниками. Окупаційна влада не робила особливих вийнятків для представників окремих національностей і активно збирала потенційних робітників у болгарських селах, як і по всій Європі, тому дуже скоро болгарі Північного Приазов'я познайомились з таким феноменом як «остарбайтерство». Спогади про примусові роботи відзначаються різноманітністю форм та емоційних забарвлень, однак, всі вони реалізуються в рамках загальних закономірностей стримування пам'яті. Процес створення людиною спогадів залежить не лише від індивідуальних особливостей, але й від суспільного впливу, тому мнестичні блоки автоматично сгрупповують спогади відповідно до колективного бачення світу усім соціумом. В протилежному випадку, людина протиставиться всьому загалу, що сприймає її як таку, що причетна до порушення загальної архітектоники світосприйняття⁷.

Кожен з респондентів, під час розповіді, в залежності від перебігу та характеристики їхнього остарбайтерського періоду життя, намагався блокувати ті чи інші спогади. Набір небажаних для активізації в пам'яті сюжетів, звісно, залежить від соціальної обстановки, в якій зростає індивід та подальшої його долі в ролі примусового робітника. Однак загальнозживаними для, практично, всіх усних історій, є картини найбільшого емоційного напруження — прощання з батьками та рідними, як правило, оповідач одразу переходить до опису зборного пункту, оперуючи займенниками «ми», «нас», намагаючись ідентифікувати себе з колективом, аби не залишатися наодинці зі своїми травматичними спогадами; ще одним розповсюдженим сюжетом, що підпадає під обмеження, є опис транспортування «остарбайтерів», внаслідок оживлення негативних почуттів, він обмежується лише кількома короткими реченнями, а, іноді, опускається взагалі. Але найголовнішим стримуючим фактором процесу реалізації пам'яті про примусові роботи, є відбиток радянської колективної пам'яті про війну, в якій не було місця слабкостям і тим більше праці, хоч і не з власної волі, на ворога. Саме тому, інтерв'ювання проходить іноді складно і вимагає постійного корегування запитаннями. Натомість, ак-

тивніше ведуть розповідь респонденти, в яких більш вдало склалося життя в Німеччині, і тому спогади про особисті пригоди дещо згладжують загальний негативний фон⁸.

Розвиваючи тематику позаофіційної індивідуальної пам'яті, неможна оминати такого специфічного для болгарського населення блоку усних історій, як Трудармія. Навідміну від оstarбайтерів, «солдати» Трудармії стали жертвами власної державної машини, через нав'язливу підозрілість «вождя» до окремих національностей. Певна стриманість респондентів у трансляванні спогадів щодо цього періоду життя, має суспільне коріння. Мілітаризація радянського соціуму в 30-ті роки ХХ ст. досягла свого апогею, мода на однострій та право бути захистником Вітчизни охопила всі прошарки суспільства, а після Великої Вітчизняної війни хвалебними одами оспівувався героїзм радянських воїнів, причетність до яких, хоча б опосередковану, намагався довести кожен⁹. На фоні масового захоплення Червоною Армією, пам'ять окремих людей про виснажливу працю далеко від фронту, не мала права на вивільнення, навіть, у місцевих піонерських гуртках, а тим більше на загальнодержавному рівні. Нажаль, в наш час залишилось зовсім мало живих свідків трудових подвигів «солдатів» Трудармії, оскільки, в основному, це були люди вже середнього віку на 1943-1945 роки — молодші ж, одних забрали в Німеччину, інші, хто був до війни кадровим військовим, продовжували служити, — саме тому, основна інформація отримується від осіб, що самі свідками не були, але чули від родичів, знайомих, тих на чю долю це випало. Так чи інакше, розповіді щодо Трудармії ще лаконічніші ніж усні історії оstarбайтерів, досить часто, факт перебування у Трудармії замінюється географічною орієнтовкою — «Гур'єв», а опис подій — «працювали», «будували». Проявами залишків ідеологічного тиску з боку колективної пам'яті та суспільної думки в більшості інтерв'ю є репліки на початку оповіді, коли респондент, аби зняти з себе можливі обвинувачення, апелював до офіційного, загальнодержавного рішення — «...болгар тоді в армію не брали...»¹⁰. Спогади як оstarбайтерів, так і трудармійців, відкривають багато нових аспектів історії Другої Світової війни, змушуючи все більше уваги приділяти історіям маленьких людей, в яких, однак, відбиваються загальнодержавні процеси та соціокультурні трансформації.

Не менш цікавими є підбірки спогадів повоєнної відбудови, оскільки вони торкаються лише окремої групи респондентів. В зв'язку з нестачею чоловічої робочої сили, відновлення індустріальних центрів йшло за рахунок жінок, в більшій масі своїй, з сільської місцевості, тому досить багато робочих рук було відправлено у Запоріжжя і з болгарських селищ. В основному, це були жінки роком народження до 1925, а звідси і обмежене коло респондентів. Як правило, спогади цих подій насичені окремими подробицями, які повинні передати в повній мірі важкість випробування для жінок — це й опис процесу відбору робітниць у колгоспі, і важкий шлях до місця призначення, і, головне, наголошення на тяжких будівельних роботах. Відкладення у пам'яті

людей таких яскравих образів відновлювальних робіт можна пояснити кількома факторами. По-перше, це був візит представника аграрної традиційної культури у світ індустріального суспільства, картина руйнації якого після нищивних боїв глибоко вразила людину, свідомість якої лише почала звикати до механізованого сільського господарства. А по-друге, це дія соціокультурного фактору, оскільки, в основному, це були жінки середнього віку, то вони дуже добре пам'ятали соціально-економічні перетворення кінця 20-х — початку 30-х років, голод та репресії, тому спогади робіт в індустріальних центрах були для них ще одним яскравим прикладом знущань радянського режиму¹¹. Саме це покоління у болгарських селах Північного Приазов'я винесло на собі тягар робіт і в Трудармії, і повоєнної відбудови економічних потужностей.

Підводячи підсумки усноїсторичних студій такої багатогранної та дискусійної теми як Друга Світова війна, варто зазначити важливість регіоналізації наукових проблематик, оскільки саме мікрорівень дозволяє простежити соціальні, психологічні та, навіть, економічні трансформації. Дослідження усних оповідань болгарського населення Північного Приазов'я демонструє неможливість однозначного судження про події окупації та необхідність перегляду деяких загальноприйнятих постулатів. Перш за все, це розвінчення міфу про нелюдське обличчя окупантів, однак, звісно, не реабілітуючи військових злочинців за їх звірства, але й і не розвішуючи ярлики направо і наліво. Також вимагають перегляду і соціально-побутові та структурні зв'язки суспільства і не лише Північного Приазов'я, а всієї Південної України. Що ж стосується болгарських громад, то пам'ять Другої Світової війни, у вигляді усних історій, є яскравою ілюстрацією залишків традиційного аграрного суспільства, із притаманим йому набором етичних норм та настанов, збереження основних рис загальнохристиянського способу життя, а також драматичної ломки свідомості болгар Північного Приазов'я під тиском соціально-економічних та геополітичних потрясінь.

ПРИМІТКИ

¹¹Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВЗВІУА), фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 263 «Інтерв'ю із Соломоною В.Г., 1930 року народження» (аудіозапис), хв. 10-11.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до пгт. Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005», опис 6, спр. 64 «Інтерв'ю із Греджевою Н.С., 1930 року народження» (аудіозапис), хв. 67-68.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 270 «Інтерв'ю із Хоменко Т.М., 1926 року народження» (аудіозапис), частина 1.2, хв. 8-16.

²РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О.Ф., 1922 року народження та Гіновою М.І., 1924 року народження» (аудіозапис), хв. 18-19.

³РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 264 «Інтерв'ю зі Стояновською Р.О., 1912 року народження» (аудіозапис) частина 2.1, хв. 23-27.

⁴РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 264 «Інтерв'ю зі Стояновською Р.О., 1912 року народження» (аудіозапис) частина 3, хв. 4-6.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О.Ф., 1922 року народження та Гіновою М.І., 1924 року народження» (аудіозапис), хв. 16-17.

⁵РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А.І., 1924 року народження» (аудіозапис), хв. 26-28.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 263 «Інтерв'ю зі Соломоною В.Г. 1930 року народження» (аудіозапис), хв. 11— хв.12.сек.30.

⁶Морис Хальбваск. Коллективная и историческая память. // [www document]. URL <http://www/nz-online.ru/index.phtml?aid=30011360>; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002», опис 8, спр. 73 «Інтерв'ю із Тодоровим М.П., 1920 року народження» (дешифровано), акр.8.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до пгт. Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005», опис 6, спр. 64 «Інтерв'ю із Греджевою Н.Є., 1930 року народження» (аудіозапис), хв. 68-хв.69. сек.50.

⁷Гелінада Грінченко. Текстуальний аналіз усно-історичних свідчень. // Схід — Захід: Історично-культурологічний збірник — Х.; К., 2004. — Вип.6. — 256с. — С. 159-160.

⁸РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А.І., 1924 року народження» (аудіозапис), частина 1.1, хв. 32-35, частина 1.2, хв.0. сек.20-хв.2.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002», опис 8, спр. 70 «Інтерв'ю із Коєвою В.С., 1926 року народження» (дешифровано), акр.4.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О.Ф., 1922 року народження та Гіновою М.І., 1924 року народження» (аудіозапис), хв. 10-13.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 250 «Інтерв'ю з Дорохіним А.А., 1925 року народження» (аудіозапис).

⁹РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до пгт. Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005», опис 6, спр. 65 «Інтерв'ю з Іріюглу Л.Г., 1932 року народження» (аудіозапис), хв. 13-15.

¹⁰РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002», опис 8, спр. 73 «Інтерв'ю із Тодоровим М.П., 1920 року народження» (дешифровано), акр.9.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005», опис 6, спр. 58 «Інтерв'ю з Сівовим І.Г., 1922 року народження» (аудіозапис), хв. 14-17.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А.І., 1924 року народження» (аудіозапис), частина 1.1, хв.22-23.

¹¹РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 263 «Інтерв'ю із Пенчевою Г.Ф., 1919 року народження» (аудіозапис), хв.10-11.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 263 «Інтерв'ю із Стояновською Р.О., 1912 року народження» (аудіозапис), частина 5, хв.4-10.; РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004», опис 5, спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О.Ф., 1922 року народження та Гіновою М.І., 1924 року народження» (аудіозапис), хв. 14-16.